

De betovering van de liefde?

Een mal van het Loeffplein

In deze rubriek wordt in de eerste plaats aandacht gevraagd voor de BAM-dochters, voorwerpen, die in het depot van de afdeling Bouw-historie, Archeologie en Monumen-ten zijn terechtgekomen als gevolg van een opgraving. In deze aflevering richten we onze schijnwerpers op een minstens even talrijke cate-gorie, de pleegdochters, gevonden voorwerpen die uit particulier bezit afkomstig zijn, maar door deze particulariseren ter documentatie aan de BAM zijn voorgelegd. Sommige daarvan zijn zo zeldzaam, dat ze ondanks het ontbreken van archeo-logische informatie van groot belang zijn voor onze kennis van het verleden.

Een voorbeeld van een dergelijk uniek voorwerp is een groot deel van een pijpvaardens malletje van een kleine, veelhoekige plaquette met afmetingen van 6,7 x 7,6 cm, dat afkomstig is uit het stort van het Loeffplein (afb. 1a en 1b). Het voorwerp is door de heer A. van den Brandt ter documentatie aan de BAM voorgelegd en in het depot opgenomen.¹

Beschrijving

Op een afdruk van het malletje is de zeer fijn gedetailleerde voorstel-ling te zien van een staande, geheel naakte, jonge vrouw met zeer lan-ge, tot aan de knieën reikende haren. Rondom de vrouw golven banderollen (tekstbanden), die

ongetwijfeld bedoeld waren om tekst te bevatten maar in dit geval blanco zijn gebleven. De vrouw houdt haar rechterhand voor haar kruis. Het is niet goed te zien wat ze in haar opgeheven linkerhand heeft; misschien is dat het uitein-de van de banderol, mogelijk een (b.v. houten) rol, waaromheen de banderol kon worden opgerold. Op de spiegelbeeldige afdruk zijn van-zelfsprekend de linker- en rechter-hand omgewisseld. Rondom de voorstelling is een dikke gevlochten krans zichtbaar van takken en bladeren. Waar het oorspronkelijk snijwerk (de 'patrijs') voor deze mal (de 'matrijs') vervaardigd is, is onbekend. Banderollen met ver-klarende of waarschuwendende tek-sten zijn een algemeen verschijn-sel in de schilderkunst en vooral de grafiek in de Nederlanden en vooral in het Duitse taalgebied in de tweede helft van de 15e en het begin van de 16e eeuw. De stijl van de detaillering heeft enige vroeg-renaissancistische kenmerken, die karakteristiek zijn voor het Neder-rijnse gebied in het tweede en der-de decennium van de 16e eeuw. Op basis van deze elementen kan de plaquette worden gedateerd in de eerste helft, waarschijnlijk het tweede of derde decennium van de 16e eeuw.

De twee meest voor de hand lig-gende vragen, die zich opdringen bij het bekijken van deze plaquette zijn ten eerste waarvoor werd deze mal gebruikt en ten tweede wat is de betekenis en functie van deze voorstelling?

Gebruik

Pijpaarden beeldjes, pijpaarden plaquettes en in mindere mate

mallen daarvoor worden in de Nederlanden frequent aangetrof-fen tijdens opgravingen uit de late middeleeuwen. In vrijwel alle geval-len gaat het om religieuze voorstel-lingen. Het meest voorkomend zijn vrijstaande beeldjes van heiligen, apostelen, Maria, het kindje Jezus, etc., dienend voor de privé-devotie van kloosterlingen en burgers. Zeldzamer zijn de (meestal beschilderde) plaquettes waarop ook ingewikkelder religieuze voorstellingen worden afgebeeld zoals de Annun-ciatie, het laatste Avondmaal, de Kruisiging, de Piëta of de Opstan-ding van Christus. Fragmenten van dit soort religieuze voorstellingen, zowel van grote en kleine plaquet-tes als van mallen zijn ook bekend onder de vondsten van het Loeff-plein² en van andere opgravingen zoals bijvoorbeeld de opgraving Laffertee uit 1983.

Wereldlijke voorstellingen zijn in de late middeleeuwen uitermate zeldzaam en hoofdzakelijk beperkt tot enkele plaquettes. Behalve de mal van het Loeffplein kennen we tot nu toe uit Nederlandse archeo-logische contexten slechts twee andere plaquettes met profane voorstellingen, één uit Nijmegen en één uit Hoorn, beide waar-schijnlijk bedoeld als moralisti-sche waarschuwingen tegen de verlokkingen van de Liefde.³

Plaquettes van dit type waren veel algemener in het Duitse taalge-bied, waar ze bekend zijn vanaf de 13e eeuw.⁴ Ook uit het in 1978 opgegraven afval van een Keulse werkplaats uit de tweede helft van de 15e eeuw zijn naast grote hoe-veelheden resten van religieuze beeldjes enkele plaquettes en beeldjes (waaronder een naakte

Afb. 1a en 1b. Gedeelte van een pijparden mal, afkomstig uit het stort van de bouwput van het Loeffplein. Voor- en achterzijde. Venus of 'Vrouw Minne'. Datering tweede of derde decennium 16e eeuw. (Foto: G. de Graaf, 's-Hertogenbosch)

Venus met hondje) met profane voorstellingen geborgen.⁵ Meestal zijn de grotere wereldlijke plaquettes (ca. 10-15 cm diameter) voorzien van ophangoogjes en konden dus aan de muur worden gehangen. Van de kleine wereldlijke mallen zijn, voorzover bekend, geen afdrukken overgeleverd. Daarom neemt men aan dat afdrukken van de kleinere mallen zoals die van het Loeffplein dienden ter versiering van suikertaarten en marsepeinwerk.⁶ Zo konden bijvoorbeeld voorstellingen van meerdere kleine plaquettes op bruiloftstaarten een beeldverhaal vertellen met voorbeelden van goed en slecht gedrag. Dit brengt ons automatisch bij onze tweede hoofdvraag, de betekenis en functie van de voorstelling op de mal van het Loeffplein.

Betekenis en functie

De voorstelling kan waarschijnlijk worden geïnterpreteerd als een afbeelding van Venus, de Liefdesgodin. De weelderige gordel van takken en planten rondom haar is misschien een verwijzing naar het thema van de Tuin der Liefde. Venus, in het Nederlandse en Duitse taalgebied ook wel aangeduid als Vrouw (Frau) Minne, fungeerde in de late middeleeuwen over het algemeen als symbool voor de begeerte en de onkuisheid en bezwijken voor haar verlokkingen werd dientengevolge als voorstadium van de hel beschouwd. Meestal werd de afbeelding van een deugdzame vrouwelijke heilige daartegenover gesteld. De teksten op de banderollen werden gebruikt om de toeschouwer de verschrikkingen van het verderf, volgend op de zonde, in teeperen. Op onze plaquette is de tekstband echter blanco gebleven. Blanco banderollen zijn een algemeen kenmerk in

de Duitse en Nederrijnse kunst in de tweede helft van de 15e eeuw. Men neemt aan dat de bedoeling hiervan was te benadrukken dat er wel een boodschap was, maar dat de inhoud daarvan aan iedere toeschouwer bekend was.

Het enige opvallende kenmerk van de vrouw op de plaquette is haar extreem lange haar, dat ter weerszijden van haar lichaam tot aan de knieën golfte. Extreem lang, loshangend haar is in de late middeleeuwen een kenmerk van jonge, ongerouwde vrouwen. Als zodanig hoort het ook bij Eva en de Maagd Maria, maar meestal werd het geassocieerd met seksuele ongebondenheid en de vrouwelijke ondeugden in het algemeen.⁷ Gekoppeld aan een algemene lichaamsbeharig, was lang, loshangend haar in het begin van de 16e eeuw echter ook een kenmerk van de veel afgebeelde naakte 'wilde mensen', die werden geacht in het wild te leven.⁸ Af en toe werd dit veronderstelde harige uiterlijk ook toegeschreven aan afgebeelde vrouwelijke heiligen, die geassocieerd werden met het leven in uiterste versterving in de wildernis zoals de woestijnheilige Maria van Egypte en Maria Magdalena.⁹ In dit laatste geval wordt dan de grens met afbeeldingen van Vrouw Minne weer dicht benaderd omdat Maria Magdalena soms wordt afgebeeld als de patroonheilige van de hoeren. Afbeeldingen van Venus als de tot het verderf leidende liefdesgodin zonder verdere specifieke attributen kennen we ook van het helletafereel van het *Laatste Oordeel* van Jeroen Bosch (ca 1450-1516) in Wenen. Venus is hier afgebeeld als op onze plaquette in het als borddeel fungerend gedeelte van een taveerne temidden van duiveltjes, een zichzelf bespelend doedelzak-

Afb. 2. Groen geglazuurde kacheloventegel. Uit beerput F200 van de opgraving Keizershof (2000). Venus of 'Vrouw Minne'. Datering eerste helft 16e eeuw. (Foto: G. de Graaf, 's-Hertogenbosch)

dier en allerlei ook Venus bekrui-
pend ongedierte dat de duivel be-
geleidt zoals padden en hagedissen.

Verwante afbeeldingen

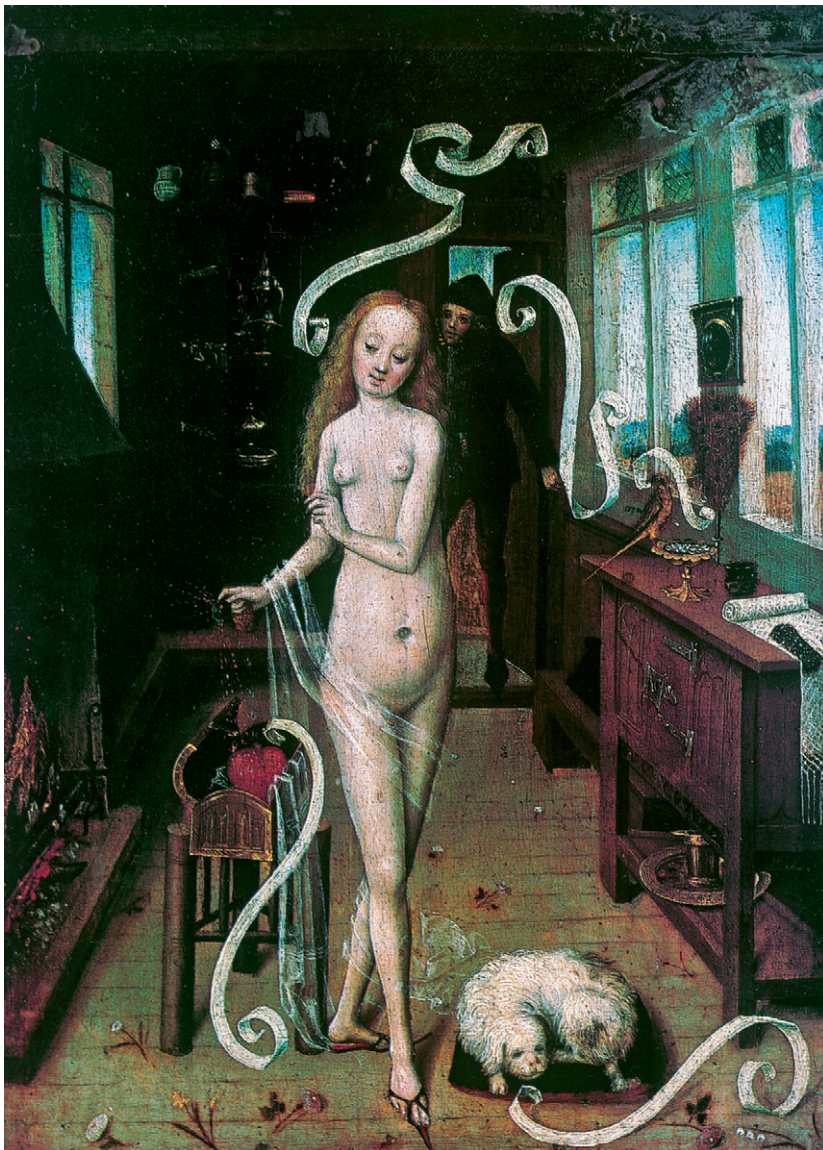
Vergelijkbare afbeeldingen van Venus, Vrouw Minne of de Liefde waren niet onbekend in 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de 16e eeuw. Dit blijkt bij voorbeeld uit een groen geglazuurde kacheloventegel, waarschijnlijk vervaardigd in Keulen of de Elzas, met de afbeelding van een naakte, schrijdende Venus tussen twee zuiltjes (afb. 2). De tegel is afkomstig uit de opgraving van het Keizershof, uit een beerput en wel uit dezelfde context, waaruit de onlangs in *Bosche Bladen* (nr. 2008-2) afgebeelde bokaal voor Floris van Egmond afkomstig is. De tegel heeft waarschijnlijk behoort tot een kacheloven, die is aangelegd bij de bouw

van het Keizershof in 1526.¹⁰ In deze voorstelling bestuurt Venus met haar hand het uiteinde van een alles overwoekerende klimopachtige takkenwoestijn. De takken kunnen worden geïnterpreteerd als onderdeel van een Liefdestuin, waarin Venus het ongelukkige manvolk in haar ban houdt en verleidt tot onkuisheid en ontrouw. Venus is hier echter niet alleen de verpersoonlijking van de erotische verleiding als zodanig. Vergeleken met de ongecompliceerde Venus-voorstelling van de mal heeft ze hier door haar rijke hoofdtooi en hippe schoeisel ook nog een extra associatie met Luxuria, de overdaad en de onkuise wellust van het bordeel. Stilistisch, qua vrouwentype en houding, is deze afbeelding nauw verwant aan de talrijke door Lucas Cranach (1472-1553) vanaf ca 1510 geschil-

derde afbeeldingen van Venus, meestal vergezeld door, maar een enkele keer ook zonder Cupido, zoals de beroemde schilderijen uit 1529 (Louvre, Parijs) en 1532 (Frankfurt). De voorstelling van Venus als dit vrouwentype in deze houding gaat echter terug op oudere voorbeelden. Het beroemdste voorbeeld hiervan is het uit het einde van de 15e eeuw daterende paneeltje van een anonieme Rijnlandse schilder, dat bekend staat als de *Betovering van de Liefde* (afb. 3).¹¹ Hierin staat de naakte Venus met lange blonde haren, omgeven met blanco banderollen, niet alleen maar bevallig bekoorlijk te zijn, maar heeft ze ook een actieve rol. Ze heeft namelijk het bloedende hart van haar aanbidder in een naast haar staand kistje gestopt, waarbij ze naar haar believen afwisselend gas geeft door het hart door middel van gloeiende vonken te laten opvlammen en vervolgens weer op de rem trapt door met druppeltjes uit een sponsje het gloeiende hart weer te laten uitdoven.¹²

Noten

- 1 Het voorwerp is geregistreerd als Inventarisnr. BAM 17956.
- 2 E. Nijhof, 'Handel en nijverheid', in: H. L. Janssen en A. A. J. Thelen (eds.), *Tekens van Leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2007) 224-226.
- 3 S. Ostkamp, 'Productie en gebruik van pijpen en terracotta devotionalia in de Nederlanden (ca. 1350-ca. 1550)', in: *Kunst aus der Stille. Eine Klosterwerkstatt der Dürerzeit* (Tentoonstellingscatalogus) (Borken 2001) 236-238 en afb. 68 (Nijmegen); Chr. Schrickx, 'De vrouw met de appel', in: *Hoogtepunten uit Hoornse bodem* (Hoorn 2007) 60-65.
- 4 H. Kürth, *Kunst der Model* (Leipzig 1981) 15-17.
- 5 R. Neu-Kock, 'Heilige und Gaukler. Kölner Statuetten aus Pfeifentoni', in: *Kölner Museums-Bulletin, Sonderheft 1* (1988) 25-32.

Afb. 3. 'De betovering van de Liefde'.
Paneel, toegeschreven aan de 'Meester van
het Bonner Dyptychon', einde 15e eeuw.
(Museum Leipzig)

- 6 Kürth (1981) 20-23.
- 7 A.G. Stewart, *Unequal Lovers. A Study of Unequal Couples in Northern Art* (New York 1978) 94-97.
- 8 R. Bernheimer, *Wild Men in the Middle Ages* (New York 1970); C. Lindahl, J. McNamara en J. Londow (eds.), *Medieval Folklore. An Encyclopedia of Myths, Legends, Tales, Beliefs and Customs*, 2 vols. (Santa Barbara 2000) II, 1041-1044.
- 9 Lindahl, McNamara en Londow, eds. (2000) 1042; Neu-Kock (1988) 32.
- 10 Inventarisnr. BAM II776; Opgravingsnr.: HTKH, vondstnr. IX-0-1843.12. De tegel is ook afgebeeld in: J. van Oudheusden en J. Biemans, *De Loet 's-Hertogenbosch. 650 jaar stedelijke geschiedenis* (Zwolle-'s-Hertogenbosch 2008) 91. Hier is de tegel echter ten onrechte afgebeeld met als bovenzijde een los fragment van een andere tegel uit dezelfde context met de tekst 'IAMAIS', hiermee ten onrechte (ook in het onderschrift) suggererend dat er een direct verband zou zijn tussen de voorstelling van Venus en de tekst 'IAMAIS'. Uitgesloten is dit echter niet.
- 11 B. Lymant, 'Entflammen und Löschen. Zur Ikonographie des Liebeszaubers vom Meister des Bonner Dyptychons', in: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 57 (1994) III-122.
- 12 Bij het tot stand komen van dit artikel dank ik drs. W. Landewé (Utrecht) voor haar opmerkingen over de iconografie van de Venus-voorstellingen en de 'wilde vrouwen' in de middeleeuwen.

Bossche Noot

Stokoud

Ver weg, verscholen in registers waar je het niet verwacht, kon je soms tussen allerlei officiële mededelingen een aantekening uit het alledaagse leven tegen. Op zoek naar gegevens over de viering van de Vrede van Munster (1648) in Den Bosch trof ik in een register waarin de namen van schepenen zijn opgetekend het volgende aan:

'Den 9 7ber 1688 is ten secretarje geweest eenen Jan Boutten out sijnde 102 jaeren om attestatie te hebben de vita ende is ruyter geweest onder de compagnie vande hr Prince de Talairêt.'

Uit: Register 'Nomina Scabinorum' (osa 966)

AV